

Ա Ր Տ Ո Յ Տ

ՋՐՈՅՑ ԱՐՏՈՅՑՆԵՐԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

Ա.

Այն երկիրը, որտեղ մենք ապրում ենք, կատարեալ
զրախտ է: Բնութիւնն այնտեղ կարծես ամեն ճիշդ թա-
փել է իւր ամենավսեմ շնորհքը ցոյց տալու: Դժբաղ-
տաբար բանաստեղծի հանճար չունիմ, որ կարողանամ
թէ կարգին և թէ պերճաշուք խօսքերով մանրամասն
նկարագրել մեր չքնաղ երկրի բարձրաբերձ լեռները,
կանաչավառ արօտները, բիւրեղի պէս յստակ աղբիւր-
ները, մշտադալար անտառները, թաւ ծմակները, ծա-
ռերը, ծաղիկները և այն ամենը, որ մահամերձին էլ
հոգի ու կեանք են շնչում: Սակայն, որ վարդի թփի
տակ օձ չէ սողում, որ մանուշակի արանքում փուշ ու
տատասկ չէ բուսնում, որ ոսկէզօծ արտերի մէջ որոմն
չէ աճում.— Դրանք բնական են, դրանք ամեն տեղ էլ
կան, միայն այդ ամեն տեղն էլ կամ մի որոշ չափով
են այդ բոլորը երևան գալիս, կամ երևալուն պէս
ջնջւում, անհետանում են: Իսկ մեր զրախտապատկեր
երկրում այդ զազիր երևութները որքան արագ են ա-

ճում, նոյնքան և աւելի արագ բազմանում են և ան-
յադուրդ տգորովի նման ծծում մեր արիւնը և մինչև
ծուծը հասցնելով մաշում ու հալում մեր կեանքը: Նա՝
ով չէ խղճահարում ու պղծում է քնքոյշ վարդը և
առհասարակ գեղեցիկ, խնկաբոյր ծաղիկը, ով չէ հան-
դուրժում անմեղ թռչնոց թռիկէ դալլալիկը, ով գար-
շում է մարգարտացայտ աղբիւրի խոխոջիւնից կամ սար-
սափում է լուսնեկալառ, աստեղազարդ երկնքից, նա
արհամարհում է գեղեցկութիւնը. իսկ ով արհամար-
հում է գեղեցկութիւնը, նա մի հրէշ է որ ոչ սիրտ
ունի, ոչ խիղճ, հետևաբար ոչ բարութիւն գիտէ և ոչ
ազնւութիւն:

Մեզ վիճակուել էր այդպիսի մի շարք փծուն ա-
րարածների ճանկերում մնալ: Նրանք ճգնում էին աշ-
խարհի երեսից ջնջել մեր արտոյանների ամբողջ սերուն-
դը. մի սերունդ, որի որերոյն քաղցր պատմութիւնը
մնացել էր ինչպէս վառ ճրագ մութ գրուանի տակ:

Մեզ ոչ ոք չէր մտաբերում: Մենք մխիթարում
էինք լոկ իրարով: Սակայն մենք, որ միշտ ապրում
ենք կենսատու հասկերի արանքում, չէինք կասկածում,
որ Այն Կապոյտը, որին միշտ յառած ենք մեր հայեաց-
քը, որին փառաբանում ենք ամեն օր՝ արշալոյսից սկսած
մինչև վերջալոյս, մի օր մեզ կմտաբերէ և մեր տան-
ջանքին վերջ կդնէ: Մենք յուսահատուել չգիտենք, դո-
րա համար և լուռ, անտրտունջ հանդուրժում էինք
մեր անողոր ճակատագիրը:

Եւ նա՝ ով յոյս է տածում երկնքին և հաւատում
է, որ իւր սև օրուան կյաջօրդէ մի պայծառ արշալոյս
և աստեղազարդ այն կապուտալառ դմբէթում կտես-
նէ մի վառուած Լուսաբեր, նա մի օր այդ պսակը
կգգուէ, սակայն այդպիսիին մնում է անյողդողդ մնալ, սի-
րել իւր հայրենիքը և կռուել կեանքի ամեն դառնա-

դէտ հոսանքների դէմ: Իմ լուսահոգի պապն ասում էր, «ամեն կռուի վերջը յաղթութիւնն է»: և ճշմարիտ առանց կռուի յաղթութիւն չկայ: Սակայն կռուողը համբերութեամբ պէտք է կռուէ: Տենդոտ մարդիկ անպարտ չեն մնալ:

Մեր շինածը չքանդէք, լիշում եմ պապիս խօսքերը, մեր հիմքն ամուր է, բայց եթէ հանգամանքները պահանջեն, որ մեր շինածը փոխուի, այն ժամանակ նրան փոխեցէք, սակայն ամեն մի նոր շինութիւն դրէք նոյն հիմքի տեղը:

—Այժմ համառօտ պատմեմ թէ՛ որտեղ էր շինուած մեր բոյնը, ով վերջը մեր գլխին տէր դարձաւ և թէ ինչպէս այդ ապիկար տիրոջից կարողացանք ազատուել:—Ճշմարիտ է. նա՛ ով հանգամանքներն իրան խոնարհեցնէ, շատ մեծ է աշխարհիս երեսին, սակայն ով այդպէս չկարողանայ՝ պէտք է տանէ հանգամանքների պահանջը և ջանայ՝ նրանց առաջ գէթ չընկճուի հոգւով: Չարի հետ բարին միասին են ծնւում, ապա իրար հետ կռուելով նետւում են աշխարհ և իւրաքանչիւրը նրանցից ճիգ է թափում իւրովսանն առաջ տանել, մեզ մնում է նրանց լաւ հասկանալ և ոչ մի արտաքինով չխաբուել. ու անձնատուր չլինել մահաբեր չարութեան: Չարութեան գեղեցկութիւնը արտաքինումն է, բարութեանը ներքինում: Ոչ մէկի առաջ էլ չպէտք է երերալ, քաջ պէտք է մնալ, երկուսն էլ լաւ ուսումնասիրել, ապա լաւին հետևել: Մենք մի շատ նեղ վիճակի մէջ էինք, հանգամանքները միշտ չարն էին բերում մեզ: Սակայն, ինչպէս ասացի, մեր ցեղի արիւնը անարատ է, ուստի և մենք չարութեան առաջ չընկճուեցանք: Ընդհակառակը մենք միշտ կռւում էինք: Եւ կռւում էինք, լուսալով, որ չարութիւնն էլ վերջ կունենայ և մենք վերջապէս ազատ շունչ կքաշենք:

Գծբաղտաբար մեր կռիւը դարձաւ լարատեւ, մեր ճակատագիրը միանգամայն անողոք էր, ոչ մի տեղից սրբազին օգնութիւն չէինք տեսնում: Արիւն թափելը, սիրելիների դիակներ դրկելը մեզ համար սովորական երևոյթներ դարձան:

Երբեմն մէկի մահը միւսին աղատութիւն է. մի օր ինձ այսպէս ասաց իմ լաւ բարեկամ Սոխակը:— Չարերից մահն անխուսափելի է, աւելացրեց նա:

—Այդպէս էլ եղաւ մեզ համար: Ահա թէ ինչպէս:

Բ.

Արտոյտներին գլխաւոր բնակավայրը արտերն են: Այն արտը, որի մէջ մենք ապրում էինք, ընկած էր մի բարձր սարի ստորոտում: Վերեւ ու ներքեւ, աջ ու ձախ նա համարեան շրջապատուած էր բազմաթիւ գետերով, առուներով ու աղբիւրներով: Գարնան ու աշնան մեր երկիրը ծածկւում է կանաչ թաւիշով, իսկ ձմեռը միայն հանգստանում սպիտակ սաւանի տակ:— Կար ժամանակ, որ նրան իշխում էին մեր պապերի պապերը, մեր քաջարի և խելացի արտոյտները, իսկ այժմ վատ հանգամանքների շնորհիւ նա մնացել է օտարի ձեռքում. և ինչ էք կարծում. ո՞ւմ ձեռքում, ո՞ւմ իրաւունքի տակ. ահ, դժուարանում եմ ասել. Բուհի, գարշակ, աւերակասէր Բուհի: Եւ այն օրուանից, երբ նա մեր իշխանների գայիսոնն առաւ իւր ձեռը, մեր դրութիւնը դարձաւ դժոխային:

Ինքը, այդ լպիւրջ Բուհն ապրում էր մեր երկրից հեռու, ընդարձակ ծովերի մօտ: Իւր ստոր արբանեակները, որ միւկնոյն է թէ իւր հաւատարիմ պաշտօնեա-

ները թափուել էին մեր սիրահեղ արտի խորքերը և սկսել դիշեր ցերեկ ծծել մեր արիւնը և կլանել մեր ամբողջ քրտինքի պտուղը:

— Այսպէս լպիրշ ագռաւը մի առանձին տէր էր, դաժան կտցահարը առանձին պաշտօնով առանձին տէր, ուրիշները նոյնպէս: Կռուէ՛լ. ախ, քանի մէկի հետ կռուել: Թափառաշրջիկ կռուակները մի տեղ հանգիստ չունին: Հարաւից հիւսիս էին թափառում և կամ ընդհակառակն: Այդ միջոցներին պէտք է տեսնել նրանց արած կողոպուտը, նրանց հասցրած վնասներն ու նրանց պատճառած աղէտները, օ, սարսուռւմ եմ, երբ այդ բոլորը յիշում եմ: Այդ ալլանդակ, անհոգ, անսիրտ արարածներից, որ ամենեւին հանգիստ չունէինք, գեռ չազատուած ընկնում էինք ուրիշների ճանկը և կամ արնաթաթախ ազատուում կամ միանգամայն կուլ գնում: Կաշաղակներին հօ ամբողջ աշխարհը գիտէ, որ ապրելու համար ոչ մի որոշ տեղ չունին, աշխատելու էլ ոչ մի որոշ գործ: Իբրև գող, աւազակներ ամեն օր ընկած էին մեր երկրի այս և այն կողմերը և ով մեզանից մի բոյն էր շինում, առաջ իրանք էին ներս մտնում և պատահում էր, որ ամեն կեղտոտութիւն անելով, թողնում, գուրս էին գնում, պատահում էր, որ առօք փառօք նստում և իրանց այդ բոյնի տէր էին հռչակում: Խեղճ արտօյտներս, որ ոչ իրաւունք ունէինք խօսելու, ոչ էլ զէնք պաշտպանուելու, ստիպւում էինք լռել և ամեն ինչ համբերութեամբ տանել: Ի՞նչ անէինք: Էլ առանձին ոյժ չունէինք: Մեր ոյժը մեր թեւերի մէջն էր, մեր քաջութիւնը աշխատութեան և շնորհքի մէջ: Իսկ դրանք, ախ, եթէ տեսնէիք նրանց ժանտ թւերը, թունաւոր կտուցները, եղունգները, դաժան աչքերը... Ե՛, ո՞ր մէկն ասեմ, ո՞ր մէկը պատմեմ: Եւ դրանք Բու իշխանի թիկնապահներն էին:

Բոլան ապրում էր հեռու, ծովերի մօտ, աւերակների մէջ, իսկ թիկնապահները գրեթէ մշտապէս մեր մէջ: (Լաւ թիկնապահներ են, այնպէս չէ):

Դրանց վարմունքից պատմեմ մի անմոռանալի դէպք, որ լիշերով ամբողջ մարմնով սարսուռում եմ: Այդ դէպքը թէպէտ անչափ աղետալի, բայց մեր փրկութեան գուռը դարձաւ:

—Աշնանային մի օր արևը մօտեցել էր արևմտեան հորիզոնին, և շիկնած ճառագայթները սփռել համատարած բնութեան վերայ ու ոսկեգօծել թէ թաւ ծառերի սաղարթները և թէ բարձր սարերի կտարները: Աղբիւրներն անօլշ սիւգերի քաղցր վզզոցին ներդաշնակ խոխոջալով առաջ էին թաւալում մանրիկ կոհակները, որոնք գգուելով արևի վերջին ճաճանչները, ադամանդների մի ամբողջ փունջ դարձած հեղանաղ պարերով սլանում էին ջրերի հոսանքների հետ: Ա՛խ, որքան երջանիկ են նրանք, մտածում եմ ես, որ չեն տեսնում այս լպիրշ «թիկնապահներ» երեսները և սահում են դէպի դալար մարմանտ, դէպի սար, դէպի ձոր:

Եթէ դու իմանալիր, յանկարծ ասաց ինձ աղբիւրը, թէ այս ոսկէ ճաճանչների հետ ուրիշ ինչ տղմեր եմ գգուել, եթէ դու իմանալիր, թէ մեր առջևում մեզ ինչ անդունդ է սպասում, կամ ինչ ժայռերի ու մացառների հետ ենք կռիւ մղում, դու այն ժամանակ կը հասկանալիր, որ մեր ջրերի ամեն մի կաթիլը դառնութեամբ զեղուած արտասուք է, մենք գնում ենք առաջ չիմանալով, թէ՛ մեզ ինչ պատուհասներ է չսպասում և որ ամենացաւալին է, մեզ չէ վիճակուած նորից վերադառնալ մեր հայրենիքը:

Նշմարիտ է խօսում աղբիւրը, մտածեցի ես և ներքան մխիթարելու համար իմ տխուր դալալակիւ կցորդեցի նրա հեգիկ կարկաչին:

— Սյու միջոցին յանկարծ լսեցի իմ կնոջ դալլալը, որ մերթ քարկացած, մերթ աղիողորմ ձայնով հնչեցնում էր արտի մի հեռաւոր անկիւնում: Ես շեշտակի սլացալ դէպի նա, ո՛հ, արիւնս բորբոքուեց ինչ որ տեսայ: Մի խումբ գարշակ կոցահարներ վազում են իմ կնոջ ետեւից և կամենում են բռնել նրան: Կինս ինձ տեսնելուն պէս սլացաւ, ուղղակի թռաւ ու ընկաւ իմ գէրկը:

Ի՞նչ պատահեց քեզ, հարցրի նրան:

Ահա, նայիր, նրանք ինձ են հետևում, փախչենք, գնանք մեր բոյնը:

Կնոջս հետ թեւ թեւի տուած միասին փախչելն ու տուն հասնելը մէկ եղաւ: Հարևաններին ասացինք եկող կոցահարներէ մասին և դեռ մեր խօսքը չվերջացրած, յանկարծ նրանք երևացին:

Բաւական է նրանց ամեն լարշուրիւնը այսպէս լռութեամբ տանենք, ասացի ես և դրդեցի հարևաններին՝ դիմադրել դրանց և եթէ կարողանանք մինչև իսկ կոտորել:

Ամեն տեղից լսեցի խրախուսանքի ձայներ: Եւ կոցահարները հասած ժամանակ՝ արդէն հաւաքուել էին մեր արտոյտներից շատերը. թէ «կանայք» և թէ «տղամարդիկ»:

Անիրաւներ, գոչեցին նրանք և կամեցան ներս խուժել:

Նրանց այդ արգելուեց:

Ի՞նչ էք ուզում, ասացի ես:

Ո՞վ է ձեզ իրաւունք տուել այդպէս ձայներով թնդացնել այս արտերը. գոչեցին նրանք:

Արտերը մերն են, ձայնն էլ Աստուծոյ տուած շնորհն է, պատասխանեցին մեր արտոյտներից շատերը:

Սուտ էք ասում, արտերը ձերը չեն, խորխոտաց

նրանց մեծաւորը և շարունակեց. հեռու կացէք, անգ-
գամներ, այս բոլորը մեզ են պատկանում, հեռու, թո-
ղէք ձեր բոյները, ձեր կանայքը, իսկ ինքներդ կորէք:
Անիրաւ, գարշելի՛, գոչեցին մեր կանայք:

Այդ միջոցին մեր անվեհեր արտոյտները իրար թե-
թեւի տուած իրար գիրկ բռնած, թափուեցին նրանց
վերայ և ոմանց ջարդելով, ոմանց վիրաւորելով փախց-
րին մեր երկրից:

Այնուհետեւ մենք վճռեցինք դրանց հետ միշտ
այդպէս վարուել, տեսնելով, որ այլապէս նրանք մե-
զանից ձեռք չեն վերցնում:

Սակայն այդ դէպքից յետոյ անցաւ քիչ ժամանակ
և ահա Բու իշխանի բարձրագոյն հրամանով սկսեցին
ազաւանների, կոցահարների, կաշաղակների և այլ խմբ-
բեր խմբերի ետևից, հրոսակների նման գրոհ տալ դէ-
պի մեր սուրբ հայրենիքը: Մենք այդ տեսանք և
երկիւղից ամենևին չերերացինք: Մեր վճիռը սուրբ
վճիռ էր: Վճռել էինք կամ միանգամայն ջնջուել կա-
պոյտ երկնքի ստուերից, անհետանալ անտարբեր աշ-
խարհի երեսից, կամ եթէ ապրել, ամենևին թոյլ չտալ,
որ այդ յախուռն, այդ գարշակ բուերն ու կոցահար-
ները մեր սուրբ, անարատ հողը պղծեն: Մեր վահանը
առ երկինք տածած յոյսն էր, մեր դրօշը հայրենիքի
սէրը, մեր զէնքը անյողդողդ հաւատը:

Հրոսակների այդ խմբերը գիւական կատաղութեամբ
թափուեցին մեզ վերայ և տեղի տուին արիւնահեղ կո-
տորածների, Հաղարաւոր արտոյտներ թափեցինք մեր
նուիրական երկրի վերայ և ամենևին անձնատուր չե-
ղանք: Կռիւը տևեց մի քանի օր: Մեր զաւակների,
ամուսինների, քոյրերի, եղբայրների ու ծնողների ան-
բիծ արիւնով ներկեցինք մեր դաշտ, մեր արտ, մեր
սար, մեր ձոր և ամեն մի քար ու թուփ, որ պաշտելի

ու խնկելի են մեզ համար: Մեր պատիւը, մեր պանծալի անունը աշխարհ փռեցինք և անդգամի առաջ հոգւով չընկճուեցինք:

Այնուհետեւ շատ տեսակ լուրեր ստացանք: Որպէս թէ մեր դաւանակից այլ թուչուններ կամենում են մեզ փրկել և ազատել այս դաժան դրութիւնից: Մենք էլ վճռեցինք նրանց մօտ խնդրողներ ուղարկել և հայցել նրանց օգնութիւնը: Եւ խոստումների ձայն շատ լսեցինք, բայց գործի շաչիւն ամենևին:

Գ.

Այս և այն թուչունների օգնութիւնը խնդրողներից մէկն էլ նուաստս էր:

Մենք՝ նախ գնացինք Արծիւ թագաւորի մօտ: Պատմեցինք մեր դրութիւնը, մանրամասն ասացինք թէ ինչպէս խլում են մեր ձեռքի ամբողջ վաստակը, մեր քրրոնքից բղխած պտուղը, ինչպէս տանջում, նեղացնում են մեզ և մեր ամուսիններին և քօյրերին, ինչպէս կոտորում, այրում են մեր զաւակները և պղծում, աւերում մեր այն ամենը, ինչ որ սուրբ, ինչ որ նուիրական է և այլն և այլն:

Արծիւը ամենայն մեծահոգութեամբ ընդունեց մեզ, սիրտ տուաւ և խոստացաւ անպատճառ օգնել:

— Եթէ դուք մեզ չօգնէք, ասացինք մենք, եթէ շուռ դաք այն երկնքից, որին նայում ենք թէ դուք և թէ մենք, այն ժամանակ, հաւատացէք, որ մենք կկռուենք միայնակ, մեր երակների արիւնը կթափենք մինչև վերջին կաթիլը և կամ կազատուինք այդ բռնակալ Բուխից, կամ երկնքի առաջ մեր անմեղ արեան պա-

տասխանատուութիւնը թողնելով ձեզ վերայ, վերջ կը-
գնենք մեր ազնիւ և անբիծ կեանքին:

Ամենասրտաշարժ խօսքերով մեծափառ Արծիւը մը-
խիթարեց մեզ և խոստացաւ անպատճառ օգնել և միան-
գամայն ազատել բռնակալ իշխանաւորի ձեռքէց:

Վերադարձանք: Ճանապարհէն պատահեցինք Սի-
րամարգին, այն թուչունին, որ բովանդակ աշխարհը ապ-
շեցրել է իւր գեղեցկութիւնով:

Այդ ուր էք գնում. հարցրեց նա:

Գալիս ենք ձեզ մօտ, յարգելի Սիրամարգ:

Ինչ մօտ ի՞նչ ունիք, ասաց նա մի առանձին քմա-
հաճութեամբ:

Օգնութիւն, շեշտեց նա և խօսքն իսկոյն փոխեց,
նայեցէք իմ փետուրներին, որքան գեղեցիկ են:

Նա բացեց իւր պոչի ծալքերը և գոյնզգոյն փե-
տուրները ծածանեց օդի մէջ:

Ագռաւների սովորութիւն է երբեմն սիրամարգի
փետուրներ հագնելը, մենք մեր փետուրներն ունինք
և շատ գոհ ենք նրանցից, բայց իմացէք, որ մեր սիրտը
աւելի գեղեցիկ է:

Սակայն իմ փետուրները... ասաց սիրամարգը, մեր
խօսքն ընդհատեց և հեշտասէր յաւերժահարսի նման,
առանց մի պատասխան տալու թողեց ու հեռացաւ:

Ահ, հառաչեցինք մենք ակնապիշ նրա հետքը
գննելով:

Նա իւր արտաքին պաճուճանքով շլացած ամենևին
չէր էլ կամենում մեր ձայնը լսել, ուր մնաց թէ մեր
վերքերը շօշափել և բժիշկ օգնական հանդիսանալ, ա-
սաց ընկերներիցս մէկը և նորից մի խոր հառաչ արձակեց:

Մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը և ահա
որտեղից՝ չիմացանք մեզ հանդէպ եկան ծանրաշարժ
սագերը:

Բարև:

Բարև:

Ո՛ւր էք գնում. հարցրեց սագերից մէկը:

Բժիշկ որոնելու:

Ի՞նչ է, գլխացաւ ունիք:

Համարեա գլխացաւ:

Գլուխներդ խրեցէք սառը ջրի մէջ, ցաւն իսկոյն կանցնի:

Համ... Ժպտացինք մենք դառնութեամբ և ամեն ինչ լրջօրէն պատմեցի նրանց:

Օ՛, սիրելիներ, մենք ձեզ օգնել չենք կարող, մենք Հռովմն ազատեցինք՝ բաւական է, լաւ որ իմանաք այդ էլ «փոշմանել ենք», մեր երախտիքը մոռացել են:

— Եւ առանց «մնաս բարև» ասելու, սագերը խառնիճաղանճ ձայներով թողին մեզ ու հեռացան:

Գնում ենք, գլխակոր, մտամոլոր: Սրտերիս մէջ բարակ թելերից ծործոր արիւն է կաթում. էլ ո՛ւմ գանգատինք: Ծանր ու լուզիչ խոկմունքներում սուղուած, մոլորուած քայլերս առաջ ենք տանում և յանկարծ պատահում ենք Կարապին:

Բարև:

Բարև:

Ա՛խ, լսեցի ձեր մասին, հաւատացէք, որ շատ և շատ լացի. խեղճեր, խեղճեր, ի՞նչպէս էք դէմ կենում, անխ, որքան ծանր է, որքան դառն. ասաց կարապնների աւագը և երկար վիզը տատանեց աջ ու ձախ:

Տանում ենք, լարգելի Կարապ, ի՞նչ անենք, եթէ ձեզ պէս զօրեղ հարևանները մեզ օգնեն, այն ժամանակ իհարկէ մեր այս անարգ լուծն էլ քիչ կը թեթեւանալ: Ծշմարիտ է, ասաց Կարապը, ես ինքս մտածում եմ. անխ, շատ եմ ցաւում, շատ: Դուք հաստատ լոյս ունեցէք, որ այդ անիրաւները եթէ մի օր երևան մեզ մօտ,

Նրանց իսկոյն կիսեղեկներ մեր լճակների մէջ: Ա՛խ, ցաւում եմ, շատ: Դէ՛հ, մնաք բարեւ, մենք կանենք, կանենք:

Կարապի պատասխանն էլ այս էր, նրա հասցնելի օգնութիւնն էլ այսպէս էր:

Ո՛չ, մեր յօսը միայն մեզ վերայ լինի, ասաց ընկերներին մէկը արտասուլախառն ձայնով:

Այո՛, մեզ վերայ. ձայնակցեց նրան մի ուրիշը:

Տխուր, աչքերս արտասուքով լճացած, մինչև իսկ քաղցած, գնում ենք լուռ, անտարբեր ընութեան գրկում, մեր մտքերը սաւառնում են գէպի դարաւոր անցեալը և սրտներին ճնշող արիւնը կաթ կաթ մեր աչքից գլորում: Ոչ մի տեղից չենք լսում սրտառուչ ձայն, ոչ մի տեղից չենք տեսնում մեկնած կարեկից ձեռք. անի, երկինքն էլ լուռ, անխօս ականատես է մէկի հըրճուանքին և հազարաւորի լացին: Ո՛վ երկինք, երբ պէտք է տեսնես մէկի ընկճուիլը և դրանով հազարաւորի բարձրանալը:

—Այսպիսի թախծալի և մաշող մտորումներով գրնում ենք: Շատերի բաղտն ենք տեսնում, շատերի ուրախ ժպիտը և աւելի լուզւում ու աւելի վառւում:

—Անբաղտ իմ հայրենիք, որ մեղքիդ համար կըրեցիր ճակատիդ՝ այդ դառնութեամբ զեղուած ու թոյնով ներկուած գիրը, որ յանցանքիդ փոխարէն այդ անարգ շղթաները ժառանգեցիր տարաբաղտ որդոցդ համար, անհ, ինչո՞ւ մի ըոպէ գոլթն ու խիղճը չհանեցիր սրտիցդ և ապիրատ այս արարածների մէջ չպահեցիր իրաւունքներն ու պապերի թողած բոյները, որ դւը ժպրհեց անարատ ստինքդ վայրենիների ապաստան շինել և պանծալի անունդ նշաւակի առարկայ դարձնել: Ո՛ւր են տածած յօսերդ: Մէկն զբաղուած է իւր զարդարանքով, մէկն իւր ջրարշաւով, միւսն իւր պալատ-

ներով և նրանցից ոչ մէկի սրտում արձագանք չի լրսում թշուառ որդւոցդ հառաչներին:

Այսպէս՝ դառնութեամբ զեղուած ու վառուած մըտածում էի ես, երբ յանկարծ իմ յանգիման եկաւ ընդարձակ մի ծով: Ծովի ափին, ահագին տարածութեան վերայ թափուած բազմաթիւ բոյներ: Ահա մէկ տեղ բուերի ամբողջ երամներ, ահա և մեր արիւնակից արտոյտները: Անշուշտ այստեղ է մեր տէր Բուի ապարանքը, որտեղ նա գիշեր ցերեկ պահուած է և չգիտէ թէ դրսում ինչ է կատարուում, կամ եթէ գիտէ տալիս է մոռացութեան:

Մենք մտանք այդ ահարկու վայրը, որտեղ այնքան բոյներ կան ընկած: Առ ժամանակ մենք ապշել էինք, չգիտէինք թէ ինչ տեղ է այս, բայց երբ մենք հարցրինք, մեզ ասացին, որ սա թռչնոց քաղաք է և իսկապէս այստեղ է ապրում մեր տէր՝ Բուն:

Այս լաւ է, մտածեցի ես և իսկոյն մտաբերեցի, որ այստեղ է և մեր արտոյտների ընդհանուր ներկայացուցիչը: Նախ պարտք համարեցինք գնալ նրա մօտ: Ա՛խ, նրա անուներ, որ այնքան սիրելի է դարձել մեր բոլոր արտոյտների մէջ: Ո՛րքան մեծ փափագով էի ուզում նրան տեսնել: Նա, որ մեր ընդհանուրիս հայրն է, կատարելապէս փոխարինում է մեր երկու անմահ և պաշտելի հայրերին, որոնցից մէկը ապրում է մեզանից քիչ հեռու «մեծ սարի» ստորոտում, իսկ միւսը, մեր չար բաղտից, արդէն կնքել է իւր երկրայինը և հանգիստ պառկում է բնութեան լուռ, խոնաւ գրկի մէջ:

Բաղտի բերմունքով գնացի և Հայր Արտոյտին տեսայ: Երբ մեր երկրի դրութիւնը պատմեցի նորան, նա սաստիկ տխրեց և խրոխտահայեաց աչքերից արտասուքն ոռոգեց զժգունած այտերը: Ա՛խ, որքան խանդ, որքան աւիւն կար նրա մէջ: Առ ժամ լռեց և ապա

դարձաւ և սրտաբեկ ձայնով ասաց. հանգիստ եղէք, քիչ է մնացել, շուտով կլսենք փրկութեան օրհներգը, ահա և մեր արշալոյսը բացւում է, շուտով կծագի և մեր արևը:

Դ.

Հետեւեալ օրը սոսկալի օր էր. Բու իշխանի այդ ահագին քաղաքը պատերազմի դաշտ դարձաւ: Թէ բուեր, թէ կոցահարներ և մինչև իսկ վայրագ ագռաներ ու կաշաղակներ թափուել, կոտորում էին մեր արտոյտներին: Արիւնք գլխիս խփեց, նետուեցի նրանց մէջ և մի քանի ժամուայ ընթացքում մի շարք կոցահարներ ու բուեր անշնչացրած գլորեցի գետնին: Խօսքեր պէտք է ունենալ ճշտիւ նկարագրելու այն ահեղ մարտը, որ մղւում էին մեր փափկասունները այդ լպիրշ անօրէնների դէմ: Բուի այդ ահուելի քաղաքը ամբողջովին արիւնով ներկուեց: Ինչ թուում էր թէ՛ մեր պանծալի պապերի ուրուականները շրջում էին այդ տեղերում և ամենքին էլ դափնեալ պսակներ մեկնում: Բուն, որ աչքերը ծածկած, իւր ապարանքի մէջ պահուած, դուրս չէր գալիս, լսեց մեր քաջարի արտոյտների կռիւը, սարսափեց և քանի արևը իւր պայծառ ճառագայթները չէր սփռել աշխարհի ամենամութ անկիւնները, նա իսկոյն հրաման արձակեց և լալտարաբեց, որ մենք ազատ ենք, որ այլ ևս մի կոցահար, մի կռուակ կամ մի այլ ժանտ թռչուն իրաւունք չունի մեզ նեղացնել, մեր մագին անգամ դիպչել: Այդ խոստումին թէպէտ շատ էլ չհաւատացինք, բայց այլ ևս շատ երկիւղ չունեցանք: Մենք արդէն սովորեցինք կռուելը և մինչև իսկ վճռեցինք կռուել, մինչև ձեռք կրերենք ազատ կեանք, ազատ իրաւունքներ և Աստուծոյ շնորհաց լոյսի հանգիստ վայելումն:

Բայց և այնպէս տէր Բուի տուած այդ ծաղկէ մի փնջովն էլ բաւականացած վերադարձանք մեր հայրենիքը: Հարիւր հազարաւոր արտոյտներ, որ տարագիր էին եղած աշխարհի այս և այն անկիւնները, նոյնպէս վերադարձան իրանց տեղերը:

— Գնացինք հայրենիք: Ա՛հ, քնչ հայրենիք: Ոչ միայն մեր բոյները չկային, այլ և նրանց հետքերն անգամ անհետացել էին: Ամենուրեք խոպան, ամենուրեք փլատակ, ամալի և ամեն անկիւն արիւնոտ: Մենք նախ և առաջ մեր արիւնակիցների բոլոր դիակները իբրև սուրբ մասունքներ, լանջնեցինք հողին և նրանց գերեզմանները դարձրինք ուխտատեղի: Ապա սկսեցինք նոր բոյներ շինել, ամեն տեղ նորոգել, ծաղկեցնել և մեր ազատուած հայրենիքին նոր կեանք, նոր շունչ տալ և նոր պաճուճանքով զարգարել նորան:

— Սակայն բռնութեան կապանքները հազիւ ջախջախուած, բռնակալի ձեռքից հազիւ ազատուած, սկսեցին նոր ցեցեր երևալ, այն էլ դժբաղտաբար ուղղակի մեր միջից:

— Այս և այն կողմից արտոյտներ եկան: Դրանց մասին ամենևին չէինք լսել, ոչ մի տեղ չէինք տեսել, բայց եկել էին և ամեն մէկը իրան այս և այն տեղի իշխան էր համարում, այս և այն բոյնի գլխաւորը և այլն և այլն: Եւ ոչ մէկն էլ նրանցից համեստ պատուով չէր բաւականանում, միշտ ձգտում էին գէպի բարձր, գէպի վեր: Մէկն ասում էր, որ ինքը իմաստուն մարդ է, որ մեզ համար շատ է խօսել, շատ է գրել, մի ուրիշը բացականչում է, որ ինքը հարուստ էր, ունեցածը փչացրել է մեզ համար, իսկ շատերն ուղղակի գողում էին, որ մենք տգէտ ենք, լիմար ենք և իրանք եկել են մեզ կառավարել և լուսաւորել: Խօսքով առաջ բուերն ու ագռաւներն էին մեզ նեղացնում, տանջում,

չարչարում, վերջն էլ այդ անառակները հանդէս եկան: Մեր արիւնակիցներն էին, բայց անառակ արիւնակիցներ: Այնու ամենայնիւ, դրանք ոչ մի նպատակի չկարողացան հասնել, վասն զի մենք արդէն շատ լաւ ճանաչում էինք գործողին և խտրեալին: Մենք դրանց փախցրինք և մեր երկրի ղեկը յանձնեցինք ազնիւներին, խելօքներին և իսկական գործողներին: Խաբեբաների գիմակները պատռեցինք և մեր ձայնը բարձրացրինք յօգուտ մեր հայրենիքի, յօգուտ հայրենակիցների:

Ե

Այդ օրից անցաւ ուղիղ տասը տարի: Մի գեղեցիկ օր լուր առանք, որ Բու իշխանը հոգեւարքի մէջ է և նրա դաւանակից ստորադրեալները սաստիկ կոտորած են մղում իրար դէմ և մինչև իսկ պատրաստուում են աւերակ դարձնել տէր Բուի ապարանքը և նրա ամբողջ իշխանութիւնը:

Կռուի հետեւանքը այդպէս էլ եղաւ: Բու իշխանը տապալուեց. իշխանութիւնն իսպառ փչացաւ, նրա ամբողջ երկիրը բաժին-բաժին եղաւ և անցաւ աշխարհի երեսին ապրող այս և այն թռչունների ցեղերին: Մեր երկիրը, որ արդէն սկսել էր ծաղկել, ժպտաց, անշուշտ յայտաբերուեց, կարճ ժամանակում միանգամայն փայլելու: Մենք կտցահարների, ագռակների և միւսների հետ ներողամտութեամբ վարուեցինք, ջանալով նրանց ևս հանգիստ, խաղաղ և աշխատասէր կեանքին սովորեցնել: Մեզ հարկաւոր էր իշխան և վճռեցինք ազնիւ իշխանագլուխներից մէկին հրաւիրել: Մեր վճիռները շուտ էին կայանում:—Վճռուեց Բագէ իշխանին հրաւիրել: Այդպէս էլ եղաւ: Այդ բաղձանքին էլ հասանք:

Մի օր ամպրոպի ձայնով աշխարհը դղրդաց և աշխարհի ամեն անկիւններից սկսեցին մեր գլխին տեղալ աւետեաց ուրախավառ ողջոյններ: Մեր երկիրը հետըհետէ դրախտի պատկեր ստացաւ: Ես, նուաստս, վալելում էի Բագէ իշխանի խորին համակրութիւնը և քիչ ժամանակից յետոյ դարձաւ նրա աւագ տտենադպիրը: Հարկ եմ համարում հազարաւոր շնորհաւորութիւններից գէթ մի քանիսը կարդալ, որոնք ուղարկուած են այս և այն թուղունների իշխաններից և որոնք բնորոշում են նրանց՝ սկզբում և վերջում բռնած գիրքը: Ահա նրանք:

1) Մրտի խորին բերկրութեամբ շնորհաւորում եմ Ձեզ Ձեր գահի նոր շունչ առնելու առթիւ: Յուսով եմ, որ մեր երախտիքը չէք մոռանալ: Մենք որքան կարողացանք, արինք, այսուհետեւ արէք դուք որքան կարող էք:

Միշտ Ձեզ բարեկամ Արծիւ:

2) Ա՛խ, երանի մի այնպիսի գրիչ ունենալի, (լաւ լսեցէք) որ ինքն իրան գրէր իմ սրտի անկեղծ զգացմունքները (կեղծաւոր), բայց իմ ժողովուրդը ալդ էլ կստեղծէ, միայն ուզում եմ ասել, որ շատ և շատ ուրախ եմ, խնդրում եմ բարեհաճէք ինձնից փետուրներ տանել, յուսով եմ ինձ չէք մոռանալ, մանաւանդ պարահանդէսների, առաւել ևս դիմականդէսների ժամանակ:

Ձեր սիրահեղ Սիրամարգ:

3) Ա՛խ, որքան ուրախ եմ, որքան: Եւ ձեզ լաւ լալտնի է, որ մենք Ձեր անկեղծ ցաւակիցն ենք եղել: Որտեղ խեղճերին օգնել էր հարկաւոր, մենք չենք զլացել և մենք կշարունակենք ալդպէս լինել, մանաւանդ ձեզ համար: Խնդրում եմ իմ աղջիկն հարս առնէք, մենք խնամի կդառնանք և

իրար հետ աւելի սիրով ու աւելի յարգանքով կը-
լինենք: Կարծեմ իմ ասածները պարզ են և ան-
կեղծ:

Ձեր հրաւերին սպասող Կարապ:

4) Հռովմի պահպաններս մեր գլխաւորով հան-
դերձ ողջունում ենք Ձեզ՝ Ձեր յաղթութեան առ-
թիւ, եթէ իմանալիք, որքան արտասուք ենք
թափել Ձեզ համար, որքան ճանճեր ենք փչաց-
րել և որքան էլ ջրեր, լճակներ ենք պղտորել, մեր
երախտիքը չմոռանաք: Դիտեմ, որ դուք բարի էք:
Ձեր աղօթարար Սազ:

5) Մենք գիտէինք, որ Դուք պէտք է յաղթէիք
և մի օր պէտք է այս փառքին հասնէիք, ուստի
և Ձեր գործերի մէջ սկզբում չխառնուեցինք, սա-
կայն այժմ յուսով եմ անկեղծ բարեկամներ կլի-
նինք և իրար չենք մոռանալ:

Ձեզ յարգող Կարապ և Սարեակ:

6) Ես մի քանի անգամ վազեցի Ձեզ օգնելու,
չկարողացայ հասնել, մի անգամ էլ ճանապարհին
ընկայ գարեջրի տակառը և շատ ուշ գուրս եկայ,
այսուհետև մենք միշտ բարեկամ կլինինք:

Ձեր խոնարհ ծառայ Բաղ:

Իսկ ինչ մնում է սովակներին և ծիծառներին՝ նը-
րանք անձամբ թռան մեր արտոյտների մօտ և լայտ-
նեցին իրանց անչափ ուրախութիւնը: Որ նրանց փայ-
փայանքն ու ողջագուրանքը անկեղծ էին, այդ ճիշտ է,
վասն զի մենք նրանց լաւ գիտէինք:

Բազէ իշխանի հրամանով մի մեծ խնջոյք պատ-
րաստուեց, որին մասնակցեցին աշխարհի ամեն կողմից
եկած արտոյտները: Սեղանի քարձր կողմում նստած էր
ինքը Բազէ իշխանը, իսկ նրա աջ ու ձախ Սովակն ու
Ծիծառը. ապա կարգով բոլոր նշանաւոր արտոյտները:

Թէ լաւ ուտում էին ու խմում և թէ տաք-տաք ճաշեր արտասանում:

Շատերը խօսեցին: Խօսեց և Սոխակը և իւր թովիչ խօսքերով ամենքի վերայ թողեց դիւթիչ տպաւորութիւն: Երբ երկար զեցցէ՝-ն դղրդաց, նա խօսքը վերջացնելով դարձաւ նուաստիս և ասաց. լիջում ես, Արտոյտ եղբայր, ես մի օր քեզ խօսացի թէ՛ Վերքեմն մէկի մահը միւսին ազատութիւն է՝:

Այո՛, ասացի ես և աւելացրի. բոլոր օգնողներին շնորհակալ ենք, բոլորի անուններն էլ, իրանց բարի գործերով հանդերձ, այս օրուայ անցքի հետ, մեր արտօյտների պատմութեան մէջ ոսկի տառերով կտպուին:

ԹՈՒՄԱՆԷ

